

Қарасаев Ғ.М.¹

*т.ғ.д., ҚР БҒМ ҒК Мемлекет тарихы институты,
Нұр-Сұлтан қаласы*

**ҚАЗАҚТАРДЫҢ ХІХ ҒАСЫРДЫҢ 20 ЖЫЛДАРЫНДАҒЫ ИМПЕРИЯЛЫҚ БАСҚАРУ
РЕФОРМАЛАРЫНА ҚАРСЫ ҚАРУЛЫ КҮРЕСІ СОЛ МЕРЗІМДЕГІ РЕСЕЙЛІК
МЕМЛЕКЕТТІК МҰРАҒАТТАРЫ ДЕРЕКТЕРІНДЕ
(Ғұбайдулла Уәлиханов, Саржан Қасымов, Кенесары Қасымов, т.б. қозғалысы тарихынан)**

Аңдатпа

Мақалада қазақтардың ХІХ ғасырдың 20 жылдарындағы империялық басқару реформаларына қарсы қарулы күресі сол мерзімдегі ресейлік мемлекеттік мұрағаттары деректеріндегі сиаты қарастырылады. ХІХ ғасырдың бірінші ширегіндегі қазақ халқының тарихын зерттеуші Сібір жүйесі жанында шапқыншылық жасап, оның қарсылығын басуға және өзін ұстауға арналған барлық әрекеттерге қарамастан даланы ұзақ бүлікке салды” Кенесарының орыс империясының тонаушылығын тоқтату мақсатындағы күресін баяндайтын нақты мысалдар ресейлік мемлекеттік мұрағат деректерінен молынан кездеседі. Атап айтқанда, 1839 жылдың желтоқсан айындағы екінші полк командирі, әскери старшина Куликовтың Жеке Сібір корпусы штабының бастығы атты әскер генерал-майор барон фон Дерг Ховенге: “1839 жылдың 19 желтоқсанында өзі басшылық жасайтын полктің төменгі дәрежелі қазақтары 17 әскери аттарынан айырылғандықтары” туралы жазған хабарламасы жергілікті қазақтардың патша әскерлеріне қарсы ұйымдасқан қимылдарын көрсетеді.

Тірек сөздер: ХІХ ғасыр, империялық басқару реформалары, ХІХ ғасырдың бірінші ширегі, империялық басқару реформалары, Ресейлік мемлекеттік мұрағаттары, Ғұбайдулла Уәлиханов, Саржан Қасымов, Кенесары Қасымов, т.б. қозғалысы тарихы

Ғ.М. Карасаев¹

*¹д. и. н., Институт истории государства МОН РК,
г. Нур-Султан*

**БОРЬБА КАЗАХОВ ПРОТИВ РЕФОРМ УПРАВЛЕНИЯ ИМПЕРИЙ 20-г. XIX в.
НА МАТЕРИАЛАХ РОССИЙСКОГО ГОСУДАРСТВЕННОГО АРХИВА
(По истории движения Г. Валиханова, С. Касимова, К. Касымов и др.)**

Аннотация

В статье рассматривается вооруженная борьба казахов против реформ управления Империй 20-г. XIX в. на архивных материалах Российского Государственного архива. Исследователь истории казахского народа первой четверти XIX века, несмотря на все попытки захвата при Сибирской системе, захватил степь в долгий бунт”, встречается данные российского государственного архива подробные примеры, освещающие борьбу Кенесары с целью прекращения грабежа русской империи. В частности, сообщение командира второго полка в декабре 1839 года, военного старшины Куликова, начальника штаба отдельного Сибирского корпуса генерал-майора барона фон Дерг Ховена о том, что “19 декабря 1839 года казаки нижнего ранга полка под его руководством были лишены 17 воинских имен” показывает организованные действия местных казахов против царских войск.

Ключевые слова: XIX век, реформы императорского управления, Первая четверть XIX века, реформы императорского управления, российские государственные архивы, история движения Губайдуллы Валиханов, Саржан Касымов, Кенесары Касымов и др.

G.M. Karasaev¹

*¹Doctor of Historical Sciences, Institute of State History of the
Ministry of Education and Science of the Republic of Kazakhstan,
Nur-Sultan*

**KAZAKH'S FIGHT AGAINST GOVERNANCE REFORMS OF THE EMPIRE 20-year.
XIX century. ON THE MATERIALS OF THE RUSSIAN STATE ARCHIVE
(Based on the history of the movement of G. Valikhanov, S. Kasymov, K. Kasymov, etc.)**

Abstract

The article deals with the armed struggle of the Kazakhs against the reforms of the administrations of the Empires of the 20th century. XIX century. on the archival materials of the Russian State Archives. A researcher of the history of the Kazakh people of the first quarter of the 19th century, despite all attempts at capture under the Siberian system, seized the steppe in a long revolt”, there are detailed examples from the Russian state archive covering Kenesary's struggle to end the plunder of the Russian Empire. In particular, the message of the commander of the second regiment in December 1839, military foreman Kulikov, chief of staff of the separate Siberian corps, Major General Baron von Derg Hoven, that “on December 19, 1839, the Cossacks of the lower rank of the regiment under his leadership were deprived of 17 military names” shows the organized actions of local Kazakhs against the tsarist troops.

Key words: 19th century, reforms of imperial government, First quarter of the 19th century, reforms of imperial government, Russian state archives, history of the movement of Gubaidulla Valikhanov, Sarzhan Kasymov, Kenesary Kasymov.

Қазақ жерін Ресей империясы тарапынан отарлау мерзімі ХҮІІ ғасырдың соңындағы Ермактың Батыс Сібірді жаулау кезінен бастау алады. Бұл отарлау қазақтарды туған жерлерінен күшпен ығыстыру, барлық құқықтарынан айыру, қорлау жазалау, қырғынға ұшырату арқылы жүзеге асырылды. Ұлтымыз оған тоқтаусыз жүргізілген наразылық, қарсылықтар, соның ішінде тең емес қарулы күрестер арқылы жауап беріп келді. Мұндай жағдайлар еліміздің барша өңірлерінде орын алды. Отаршылармен жеке адамдардың, топтардың қарулы күрестері туралы деректер де молынан кездеседі. Осының өзі азаттық қозғалысының үздіксіз сипат алып келгендігін көрсетеді. Міне осылай, біздің халқымыздың бұл қозғалысы бодандық бұғауынан босағанға дейін үздіксіз жалғастырылып келді.

Мұндай мағлұматтарды Ресей мемлекеттік мұрағаттарындағы ресми деректерден, сол мерзімдегі жарияланған тағы да басқа тарихи жазбалардан білуге болады. Мысалы: “(Қазақтар,-Ғ.Қ.) қазіргі Томск губерниясы қалаларына шапқыншылықтар жасап келді” [1]. Ал, ХІХ ғасырдағы белгілі Батыс Сібірдің тарихын зерттеуші Г.Спасский: “Ертіс жүйесі қамалдарын, соның ішінде тұзды көл маңайындағы алғашқы Ямышевоны негіздеу кезінде қырғыздар Ресейге көптеген шабуылдар жасады. Осыған байланысты олар Сібірдегі Ресей шекарасынан аластатылып, Ертіс өзенінен ары ығыстырылды. Осы жерден жергілікті тұрғындарға (орыс қоныстанушыларына,-Ғ.Қ.) тонаушылық жасайтындықтан олардың шекараға 10 шақырымға дейін келулеріне тиым салынды.

Алайда осы тиым салынғанға дейін олар кей жағдайларда жылқы табындарымен шекарадан жасырын өтіп, жиналған пішенді, кептіруге қойған астықты өртеді” [2]- деп жазды.

Қазақ халқының отарлыққа қарсы күресінің кеңінен жүргізілген кезеңі ХІХ ғасырдың 20-жылдарынан, яғни Ресей империясының арнайы ережелері арқылы қазақ даласындағы дәстүрлі басқару, құқық жүйесін жоюынан бастау алады. Бұл ережелер бойынша бүкіл қазақ жері империяның меншігі деп жарияланды. Осының негізінде өлкені империялық жаңа әкімшілік аймақтарға бөлу, ресейлік заң ережелерін кіргізу, әскери, өнеркәсіптік игеру, қоныстандыру ісі кең көлемде бастау алды. Ата-қонысынан, кәсібінен айырылған қазақтар империяның ешқандай құқықсыз бұратана тұрғындарына айналдырылды.

Осы уақыттағы қазақ даласындағы отарлыққа қарсы күрестің тізгінін ресейлік жаңа құрылымдарға наразы болған қазақ сұлтандары Саржан Қасымов, Ғұбайдулла Уәлиханов, Кенесары Қасымов, тағы да басқалары қолдарына алды. Олардың сқарулы қарсы әрекеттері туралы мағлұматтар сол мерзімдегі Ресей мемлекеттік тарихи мұрағаттарында молынан кездеседі. Мысалы: Сібір шекара жүйесі командирі қол қойған “Қарқаралы приказындағы қылмыстық іс

туралы” деп аталатын құжаттағы: “1826 жылы қолға түсірілген Саржан Қасымов, қырғыздар Мырзағұлов, Абызов және Балапановтардың шайкасы аса қатал жазалансын.

... Қарқаралы приказынан қырғыздардың қарсылықтарын басуға жіберілген казактарға Байбұрын болыстығының 5 шайкасы шабуыл жасап, бір казак өлтіріліп, жетеуі жараланған”, [3]-деген деректер патша әкімшілігінің қазақтардың қарулы қарсылығын қаталдықпен жазалауға шешім қабылдағандығын көрсетеді.

1827 жылдың 26 қазанындағы Ресей императорлық Бас штабы инспекторлық департаментінің Сібір Комитеті төрағасына жазған: “Байбұрын болыстығының 500 адамдық қырғыз қарақшылары Сібір жүйесі казак әскерлерінің жүзбасы Кудрявцев басшылық еткен 14 урядниктер мен казактар тобын қоршап алып, оларға шабуыл жасады, казактар күні бойы қорғанды, алайда алайда қараңғы түсісімен шабуыл қайтадан басталды, 1 казак өлтіріліп, 6 казак жарақат алды, барлық аттар өлтірілді және жараланып, жарамсыздыққа айналдырылды.

Жүзбасы Кудрявцев бастаған казактарға қырғыздардың шабуылын бұдан ары болдырмау үшін жүйеде екі артиллериялық зеңбірегі бар 450 казактан тұратын отряд негіздеу және оны келесі қараша айында далаға жіберу қажет. Ұлы мәртебелі император әскерлері Бас штабы бастығына жүзбасы Кудрявцевті 4 дәрежелі Қасиетті Анна орденімен марапаттап, хорунжий әскери шеніне ұсынамын” [4]-деген мағлұматтаросы мерзімдегі жергілікті қазақтардың патша отарлаушыларына қарсы күресінің бітпестік сипат алғандығын көрсетеді. Ал, келесі, Императорлық әскерлер Бас штабының бастығына Жеке Сібір корпусының қолбасшысының 1827 жылдың 9 тамызындағы жедел хатында: “Қарқаралы мекенінен 300 шақырым өңірде жаздық жайылымдықтары орналасқан қырғыз болыстықтарында тәртіпсіздіктер, толқулар үнемі орын алуда.

... Олардың адамдары казактар әскерлер тобына қарсы қаруланған шабуыл жасап келеді. Екі казак қылыш жарасын алды. Бүлікшілерге қорқыныш ұялату үшін артиллериядан екі рет оқ атылып, қырғыздардың шабуылдары біраз уақытқа тоқтатылды. Бізден сандары көп, қаруланған 200 ге жуық қырғыздарға қарсы бұйырық бойынша оқ жаудырылды. Бандыларды жазалау үшін таяу арада ... 300 адамнан және екі атты артиллериядан тұратын ерекше казак отряды шұғыл жабдықталыну үстінде”, - [5]-делініп, көтерілісті қарумен басудың қажеттігі баяндалды.

Жергілікті қазақтардың мұндай көлемді қарсылықтарын жаныштап, қатысушыларды жазалау мақсатында патша әкімшілігі тағы да басқа әскери шараларды іске асыра бастады. Мысалы, Императорлық әскерлер Бас штабының бастығына Жеке Сібір корпусының қолбасшысы генерал-майор Сент-Лоранның 1827 жылдың 6 қыркүйегіндегі берген есебіндегі: “Кез-келген уақытта Қырғыз-қайсақтардың Орта Ордасында 1822 жылғы Ереженің енгізілуіне қарсы сұлтандар Ғұбайдулла Уәлиханов және Саржан Қасымовтардың жыртқыштарының күтпеген жерден ұйымдастырылатын шабуылдарына ұшырауға болады.

Сондықтан да приказдарға таяу орналасқан гарнизондарды үнемі дайындықта ұстау қажет. Усть-Каменогорскіден Петропавловскге дейінгі әрбір округте екіден артиллериялық зеңбіректер, екіден офицерлер басқаратын казак топтары болуы тиіс. Солардың ішінде бүлік жайлаған Қарқаралы округіне қазанның басында жыртқыштарды жазалау және оларға ергендерді Қарқаралы приказы Байбура болыстығына қайтару үшін әскери старшина Лукиннің басшылығымен Ямышевадағы Железинск гарнизондық батальоннан 450 адамдық және екі артиллериялық зеңбірегі бар казак ротасы жіберілуі міндетті. Егер олар жазалаусыз қалдырылса барлық қырғыздарды сондарынан ертетін болады. Оларды тек қорқыныш арқылы бағынышта ұстауға болады,” [6]-деген хабарлама осыны дәлелдейді.

1822 жылғы Сібір қырғыздары Ережесінің қабылдануына байланысты қазақ даласындағы хандық биліктің жойылуына көптеген қазақ сұлтандары келіспеді. Олар мұндай жағдайдағы ресейлік билікті мойындағықары келмей, Қытаймен арадағы өзара байланыстарын жандандыра түсті. Бұл жағдай екінші жағынан қазақ даласын толығымен өзіне қосуды мақсат еткен Ресей және Цинь империялары арасындағы қатынасты шиеленістіре түсті. Қазақ сұлтандарының осындай әрекеттерін болдырмау үшін Ресей жағы нақты қимылдарға көшуді қолға алды. Мысалы, 1823 жылдың 27 сәуірінде Жеке Сібір корпусының командирі инфантерия генералы Капцевичтің Баянауыл тауларына әскерлерімен келген қытай албандарымен кездесуін болдырмау мақсатындағы сұлтан Ғабайдулла Уәлихановты ұстау үшін жіберілген жүзбасы Карбышев бастаған отрядтың міндеттері туралы бұйырығы шығарылып, онда: “Сібір жүйелік әскерлері Қарқаралы сыртқы округы отрядының бастығы, №7 полк командирі жүзбасы Карбышев Қытай амбаны әскерлерімен Орта жүздің Атығай болыстығының сұлтаны Ғабайдулла Уәлихановты өз жағына тартуға арналған жоспарын орындатпау мақсатында өзінің батыл және ойластырылған қимылдары арқылы әрекет етуде. Себебі Ғабайдулла Уәлиханов бүлікшілерін

жинап, Қытай албанынымен өзінің елшілері арқылы уағдаласа отыра жасырын түрде Баянауыл тауларында кездесуге келіскен. Жүзбасы Карбышев бұл жолығысуды болдырмау үшін Қытай албанына қарсы бір атты зеңбірегі бар казак отрядын жіберетін болсын”, [7]-деп көрсетілді.

Осындай мақсаттағы кездесулердің алдын алу, болашақта қазақ сұлтандарының Қытайлық жергілікті билеушілерімен кездесулерін болдырмау үшін шекара шептерін күшейту, шекаралық жүйеде орналасқан қазақтарды бақылауда ұстау үшін қосымша каза әскери бөлімдері жасақталынып, олардың міндеттері белгіленді. Бұл шаралардың нақтылығына Империялық Жеке Сібір әскерлері бас штабы бастығының: “Жоғары мәртебелінің ұйғарымымен Семипалатинскіден Үлкен Қырғыз ордасында ... тыныштықты қамтамасыз ету, басқа ру қырғыздары тарапынан жасалатын тонаушылықты тоқтату үшін әскери отряд жіберілетін болады.

... Подпоручик Березовский басқаратын бұл отряд екі атты артиллериядан, 300 адамдық төменгі дәрежелі казактардан тұрады, оның құрамында жүзбасы Карбышев, хорунжи Нюхалов бар,” [8]-деген арнайы хаты дәлел болады. Ал: “Бұрыннан далада өзінің әртүрлі бүлікшіл әрекеттерімен белгілі болған Орта қырғыз Ордасы Қарпық болыстығының сұлтаны Саржан Қасымов өткен жазда басқа да мылтықтармен, қылыштармен қаруланған қырғыздар тобына басшылық жасайтын бүлікшіл сұлтандармен бірге даладағы керуен жолдарын басып алды және саудагерлерді тонаушылыққа ұшыратты. Осылармен қатар өздеріне жақтастар іздеу мақсатымен ... Саржан және Қашқымбай 400 адамдық қаруланған қырғыздарымен Қарпық болыстығы билерімен келісім жасай бастады”, [9] деген ресми хабарлама патша әскерлері тарапынан көтеріліске шыққан қазақтарды жазалаудың себептеріне айналды. Олардың қазақтардың бұл қаруланған тобын аяусыз басуын: “ ... 150-жуық адам өлтірілді, ... 1000 ошақжүйеде қалдырылы. Келесі қарсылықты басу қорытындысында ... 50-ге жуық қырғыз өлтіріліп, 2000 жылқы, 200-ге жуық түйе тартып алынды”, [10]-деген ресми хабарлама жеткізеді.

XIX ғасырдың 20-жылдарында Қарқаралы округінде болған неміс зерттеушісі Карл Фридрих Ледебур Саржан Қасымовтың Ресейлік отарлық саясатқа қарсы жүргізген қарулы күресінен нақты мысалдар келтірген. “... Орыстарға ашық қарсы шыққан және белгілі болғанындай, - деп жазады ол, - соңғы демі таусылғанша күресуге уәде берген екінші жау-бұл сұлтан Саржан. Оның болыстығы орыс облысынан тыс жерде, мөлшермен Қарқаралының оңтүстігінен 300 шақырымдай жерде. Онда халық саны мол және Саржан ризалықпен қарсы алатын орыс қашқындарының паналайтын жеріне айналғандықтан неғұрлым қауіпті. 40-50 жастағы бұл сұлтан ... өте сұсты, қу және ақылды.

... Орыстарды қуып шығу -оның қазіргі басты мақсаты. Тіпті өткен (1825) жылы ол едәуір артық күшпен бір орыс командасына шабуыл жасады, алайда арбалардан жасалған бекініске тығылған олар мылтық оғымен жақсы қарсыласып, көптеген қырғыздар өлтірілді және бүкіл бүлікшілер қашуға мәжбүр болды. Осы жазда Саржан ұйымдастырған орыс әскери тобына жасалған шабуыл едәуір күрделі болды. Ол тіпті орыс билігін мойындағандарды уәде берумен және күшпен өзіне қосылуға және Қарқаралы округіне басып кіруге мәжбүрлей отыра көптеген ауылдарды өз жағына тарта білді. Міне осылай мұндағы тәртіпті қалпына келтіру мақсатында приказ жіберген бір зеңбірегі бар казак жүздігіне қарсы олардың ішінде 300 отты мылтықтары бар 4000 адамнан тұратын қол жинады.

... Қарқаралыдан мөлшермен 250 шақырым қашықтықта қырғыздар оларға мылтықтармен қарсылық көрсеткен орыс отрядын қоршап алды. Үшінші зеңбірек оғы шайқастың қорытындысын шешті. Саржанның жанынан жарылған зеңбірек оғы қырғыз ту ұстаушысының қолын түмен бірге жұлып әкетті. Бұл барлығының қашуына себеп болды. Саржан округтан аластатылды, оған қосылған ауылдар орыстарға қайтадан бағындырылды және бүкіл бүлік біраздан кейін басылды” [11].

Ресей отарлаушыларының осындай қанды жазалауларына қарамастан қазақ халқының қарулы қарсылығы одан ары жалғаса түсті. Әсіресе мұндай батыл қарсылықтар Кенесары Қасымов бастаған көтерілісі мерзімінде кезінде барынша орын алып, оның жалпыхалықтық наразылыққа айналғандығын паш етті. Аталған наразылықтар жергілікті қазақтардың орыс деревняларына, қоныстары мен селенияларына, орыс саудагерлеріне шабуыл жасау, казак әскерлерінің аттарын айдап әкету, т.б. арқылы білінді.

XIX ғасырдың бірінші ширегіндегі қазақ халқының тарихын зерттеуші И.Завалишиннің көрсетуінше: “1837-1846 жылдар аралығында Орта орданың бүлікшіл сұлтаны Кенесары Қасымов Сібір жүйесі жанында шапқыншылық жасап, оның қарсылығын басуға және өзін ұстауға арналған барлық әрекеттерге қарамастан даланы ұзақ бүлікке салды”, [12.44]

Кенесарының орыс империясының тонаушылығын тоқтату мақсатындағы күресін баяндайтын нақты мысалдар ресейлік мемлекеттік мұрағат деректерінен молынан кездеседі. Атап айтқанда, 1839 жылдың желтоқсан айындағы екінші полк командирі, әскери старшина Куликовтың Жеке Сібір корпусы штабының бастығы атты әскер генерал-майор барон фон Дерг Ховенге: “1839 жылдың 19 желтоқсанында өзі басшылық жасайтын полктің төменгі дәрежелі казактары 17 әскери аттарынан айырылғандықтары”[13]-туралы жазған хабарламасы жергілікті қазақтардың патша әскерлеріне қарсы ұйымдасқан қимылдарын көрсетеді.

Өзбек саудагері Міркұрбан Ниязовтың Жеке Сібір корпусының командирі генерал-майор Г.И.Глазенапқа жазған: “Қазір Қытай қаласы Құлжаға тауар апаруға дайындық үстіндемін. Сондықтан да сізден өткен жолғы қайтқан сапарымда қырғыз болыстықтарының 15 жылқымды ұрлап кеткендігін ескере отыра керуенді қорғау үшін елу немесе алпыс адамдық казактар отряд жасақтауға бұйырық беруіңізді сұраймын”[14]деген өтініші өңір казактарының ресейлік басқару жүйесіне наразылығының кеңінен етек алғандығын білдіреді

Патша әкімшілігі жергілікті тұрғындарды қорқынышта ұстау, мұндай қарулы қарсылықтың халықтың арасына кеңінен жайылуын болдырмаудың, оларды үнемі бағынышта ұстаудың барлық жолдарын қолданды. Көтерілісшілерге қолдау көрсеткендердің малдарын тартып алу, үйлерін өртеу, тағы басқалары кеңінен орын алды. Ондай мысалдар ресейлік мемлекеттік мұрағаттары деректерінде молынан кездеседі. барынша айқындайды. Мысалы, Шекара жүйесі Барқармасының 1840 жылдың 29 ақпанындағы Батыс Сібір Генерал-губернаторлығына жолдаған есебінде: “Штабс – капитан Могилевский бастаған отрядтың бүлікшіл қырғыздардан 743 ірі жылқы, 910 құнан, 208 құлын, 85 түйе, 85 ірі бұқа, 38 сиыр, 4 бұзау”[15] тартып алынғандығы жазылған.

Көкшетау казак отрядының бастығы Петровқа №3 казак полкының жүзбасы Лукин жазған хабарламада: “1829 жылдың 29 мамырында қырғыздардан тартып алынып Петропавловскиге жіберілген сексен жеті жылқы мен он сегіз түйені бастап бара жатқандығы”[16] -баяндалған.

Сібір корпусы командирінің 1840 жылдың 1 тамызындағы аға адъютант, ротмистр Данилевскийге жіберген нұсқауында: “Бүлікшілерден көптеген жылқы тартып алыны, сондықтан да сізден казак әскерлеріндегі аттарды толықтыру мақсатында Қарқаралыға барып, өздеріңе қажеттілерін таңдауларыңызды тапсырамын. Сонымен бірге қолға түсірілген ірі қара, қойлардан қажеттігінше алуға рұқсат беремін. Сіздің Қарқаралыда болған кезде тағы да тартып алынған малдар келетін болса, олардың барлығы есаул Потанинге жіберілуі тиіс.”[17]-деп көрсетіліп, одан орыс жазалау отрядтарының қазақтардың малдарын ымырасыздықпен талауға ұшыратқандарын көруге болады.

Келесі тарихи деректе “1840 жылдың 7 шілдесіндегі жүзбасы Волков бастаған отрядтың бүлікшіл қырғыздардан 14 ірі қара, 3720 қой тартып алынғанып, олардың казак әскери бөлімдеріне таратылып берілгені,”[18] -туралы жазылған.

Сібір казак әскерлері штабының басшысына 1840 жылдың 14 қазанындағы наразылыққа шыққан қазақтарды жазалау мақсатымен далаға жіберілген казак отрядының командирі жүзбасы Байковтан түскен мәліметте: “Бүлікшіл қырғыздардан түйелер мен ірі қараны есептемегенде 3720 бас қой тартып алынып, казактарға таратылып берілгендігі, 1800 бас қойды қайда жіберу туралы нұсқау күтемін” деп көрсетілсе, “қырғыздардан тартып алынып, Көкшетау приказына 7 ірі, 13 үш жастағы, 6 екі жастағы, 20 құлынды бие, 11 құлынсыз бие, 24 үш жылдық, 13 екі жылдық, барлығы 112 түйе, 409 қой, 80 қозы, 40 ешкі жіберілгендігі”[19] көрсетілген келесі мәліметтен орыс отарлаушыларының казак ауылдарын күн-көріс көздерінен айырып, қайыршылыққа ұшыратқандарын білуге болады.

Полковник Броневскийдің Сібір шекара әскерлері басшылығына 1840 жылдың 14 маусымындағы жіберген есебінде “Гвардиялық штабс-капитан Студоновтың казак әскерлері отряды қырғыздардан 120 жылқы, 56 түйе және көптеген қой малын тартып алып, Көкшетау приказына жіберілгендігі туралы,”[20]- баяндалған.

Ал даладағы бүлікшілер қарсылығын басуға арнайы жіберілген отрядтың бастығы майор Гаюсь 1840 жылдың 17 шілдесіндегі есебінде “Осы айдың 9-күні Қыпшақ болыстығына жасалған шабуылдың нәтижесінде қырғыздардан 527 түйе, 229 жылқы, 52 ірі қара, 3955 бас қой тартып алғандығы, соның ішінде 800 қойды урядник Чудков жеке өзі әкеліп қосқандығы”[21]- деген анықтамалар бар.

Егер де нақты мұрағаттарындағы жазбаларды өзара салыстыратын болсақ, казак жазалау отрядтарының қазақтардың қарсылықтарын басуды сылтау етіп, бейбіт ауылдардың малдарын түгелімен тартып алуды жарысқа айналдырғандығына көз жеткізуге болады. Мысалы оған

“Жүзбасы Лебедев бастаған отрядтың 1840 жылдың 20 маусымында даладан жинаған мал саны: “Түйе 1411, ірі қара 78, қой 4633, ешкі 89[22]-деген дерек дәлел болады.

Сібір қырғыздары шекара жүйесінің бастығы полковник Вишневскийдің Жеке Сібір корпусының командирі генерал Горчаковқа жіберген есебінде: “Сіздің 14 қыркүйек күнгі №4664 бұйрығыңызды орындау мақсатында Аманқарағай округі қырғыздарынан 812 жылқы күшпен алынды, сонымен бірге бір винтовка, бір қылыш, алты найза, алты ертоқым тартып алынып, осы іске белсене араласқан казактарға бөлініп берілді,”[23]-делініп, бұдан казактардың малдарын тартып алу орыс казактарының қалыптасқан әдетіне айналғандығы анықталады.

Отарлаушылардың, солардың ішіндегі казак әскерлерінің казак даласындағы бұл оқиғаларға дейін де үнемі орын алып келген өрескел жүгенсіздіктерін олардың бұл қылықтарына толығымен куә болған Ш.Уәлиханов ашына баяндаған еді. “Олардың (казактардың,-Ғ.Қ.) күйреуге ұшырауларына,-деп жазады ғалым,- ... кінәлі казактар. Бұл тонаушы тұрғындар өздерін барлық жерлерде көрсете білді. Қырғызбен қалай қатынас жасайды? Өте қарапайым. Олардың барлық жекеменшігі казактар үшін өздерінікіндей көрінеді, сондықтан да қырғыздың қойын тартып алу, өгізі не жылқысын ұрлап кету-жастықтан, еркеліктен басқа ештеңе емес деп бағаланады.

... Тіпті барлық Сібір әскерлері қырғыздар есебінен күн көреді деп айтуға болады”[24].

Міне осылай, Ресей отарлаушыларының қатарындағы орыс казактарының казактардың жайылымдықтары, мүліктері мен малдарына өз меншіктеріндей қожалық жасауы халқымыздың бүкіл бодандық мерзіміндегі басына түскен айықпас қайғыға айналды. Өз жерінде өмір сүрудің барлық мүмкіндіктерінен айырылып, құлдыққа түскен халқымыздың қолдарына қару алып, оларға қарсы шығудан басқа жолдары қалмады. Міне сондықтан да осы тең емес қарулы күресте бабаларымыздың жазықсыз қандары төгіліп, қырғынға ұшырағандығының көлемін тарих қойнауынан аршып алып, бүгінгі ұрпаққа сабақ ретінде жеткізу парызымызға айналып отырғандығы белгілі.

Осындай шарасыздық пен отарлаушыларға деген бітіспес жеккөрушілік ХІХ ғасырдың 30-40 жылдарындағы казак халқының Кенесары қозғалысын қолдап, оған қосылуынан көрінді. Бұл көтерілістің мақсаты, қамтыған аудандары мен көтерілісшілер санының молдығы, Кенесарының батыл қимылдары патша әкімшілігінен оны қатігездікпен басып, қатысушыларды барынша жазалауды іске асыруды талап етті. Мұндай шараларымен Ресей империясы көтерілістің казак даласынан асып, басқа да қаналған халықтар арасына тарап кетуінен де сескенгендігі белгілі. Міне сондықтан да патшалық билік Кенесарыны жылдам қолға түсіру, оның жасақтарын талқандауды басты міндет етіп қойды.

Мысалы, 1840 жылғы Сібір казак әскерлері басшысының: Сібір казак отрядтарының 1840 жылғы қырғыз даласындағы сұлтан Кенесары Қасымовтың бүлікшіл тобы мен оның тағы басқа тонаушыларына қарсы әрекеттері туралы есебінде: “1839 жылғы шығыс өңірдегі бізді қолдаушы қырғыздарды сұлтан Сиванқұлдың, батыстағы Кенесарының тонаушылықтарынан қорғау мақсатында табысты қимылдар жасалынып, олардың өкіметке деген сенімдері арта түсті. Тіпті өткен жылдың соңында Үлкен Орданың Бағаналы және Қыпшақ тайпалары, одан кейін даланың шығыс бөлігіндегі байжігіттіктер де Ресей қарамағына өтуге тілек білдірді.

... Ишим жүйесіне орналасу үшін жаяу әскерлер ротасы, 300 казак және екі атты артиллерия және Атбасарға жаңадан жасақталған тағы да 300 казак жіберілді. Бүлікшіл қырғыздарды басу мақсатымен Қарқаралы арқылы Ақтауға Белсуты және Булынтық өзендері арқылы Ишим жүйесінен гвардиялық штабс-капитан Спиридонов бастаған 200 казак аттандырылды,”[25]-делініп, оны қолға түсіруді жылдамдатудың қажеттілігі баса көрсетілді.

Тарихи деректерден белгілі болатындай, Ресейлік әскери биліктің көтеріліс басшысын жақтастарымен бірге ұстап, тұтқынға алу жоспарлары үнемі сәтсіздікпен аяқталып келді. Соған қарамастан олар ешқандай тоқтаусыз Кенесарын қолға түсіріп, жазалауды одан ары жалғастырды. Бұл үшін әскери казак отрядтарының сандары арттырылды. Кенесарының орналасқан жерін анықтап, оны ұстауға барлық шаралар қолданылып, нәтижесін бере бастады.

Мысалы, жазалау шараларының басшыларының қатарындағы Сібір қырғыздары шекара жүйесінің бастығы полковник Вишневскийдің 1844 жылдың 24 сәуірінде Жеке Сібір корпусының командирі, атты әскер және инфантерия генералы Горчаковқа жіберген хабарламасында: “Қорғалжын отрядының командирі есаул Рыбин 12 ақпанда Кенесарыны ұстау мақсатында оның ізіне түсті. ... Кенесарының ауылы Жезды Кенгирде орналасқандығы, ал оның елеулі санды жақтас бандылары және төленгіттерімен Сары Кенгир өзені бойындағы Бурылдай жазығында екендігі анықталды. Есаул Рыбин 20 ақпан күні отрядымен бүлікшілердің ауылына жолға шықты. Кенесарының ауылы Жезды Кенгир бойындағы Ақчийты қыстауында отырғандығы белгілі болды.

Ерекше тапсырмалар жөніндегі шенеунік Сотниковпен ақылдасып, есаул Рыбин Кенесарының ауылына шабуыл жасады. 500 адамнан тұратын бүлікшілер тобының көпшілігі өлтіріліп, Кенесарының үлкен әйелі Құлынжан тұтқынға алынды”,[26]- деп жазылып, жазалаушылардың Кенесары ұстауға деген бітіспестігін көрсетті.

Алайда Кенесарыны қолға түсіре алмаған патша жазалаушы әскерлері оны қолдаушы ауылдардың барлығын өртеп, талқандауға кірісті. Осы жазалау шараларында көзге түскендер марапатталынып, дәрежелері өсірілді. Бұған: “Ақчийты өңіріндегі 27 ақпандағы бүлікшіл сұлтан Кенесары Қасымовты қолдайтын болыстықтарды талқандау кезіндегі көзге түскен әскерилер ...Хорунжий Первущкин, урядниктер Алексей Смирнов, Григорий Щербаков, Павел Кондратов, Павел Ворошилов,отрядта болған аудармашы-тілмаш Иван Безверхов, казактар Матвей Кайдалов, Викуль Михайлов, Петр Сотников, ... арнайы марапаттауға ұсынылады”[27]-деген ресми хабарлама мысал бола алады.

Патша әскерлерінің жазалау әрекеттеріне қарсы соғыс өнерін шебер пайдаланып, тұрақты казак әскер бөлімдеріне қарсы ұтымды соғыс қимылдарын жасай білген Кенесарының көтерілісшілері өз кезегінде казак әскерлерін шығынға ұшыратып келді. Көтерілісшілердің осындай нәтижелі қимылдарының бірі туралы Кенесары көтерілісінің алғашқы мерзіміндегі, яғни, 1838 жылғы Жеке Сібір корпусының командирі генерал-майор Гладышевтыңәскери министр, генерал Чернышевқа жазған хабарламасында толығынан баяндалды. Онда: “Ақтау комендантының міндетін атқарушы әскери старшина Саманов өзінің өткен 1837 жылдың 19 желтоқсанындағы рапортында 27 қарашада Ақтау қамалына Петропавловск қаласынан Ташкентке бара жатқан керуенді қорғау мақсатында жіберілген хорунжий Рытов бастаған 6 урядник, 48 казактан тұратын отрядтан екі казак келіп, қамалдан 200 верст жерде 800 адамдық сұлтан Кенесары Қасымовтың тобы жан жағынан қоршап алып, төрт күн бойы қоршауда отырғандығын жеткізді. ... Қырғыздардың отрядқа шабуылы кезінде отряд бастығы хорунжий Рытов, 4 урядник және 22 казак пен фельдшер өлтірілген.

Бұл хабарды алған әскери старшина Симанов сол күні Зофицер, 20 урядник және 120 казак, екі атты зеңбірекпен қоршаудағы казактарға көмекке аттанды.

Құтқарылған казактардың айтуларына оқиға төмендегідей тұрғыда орын алған: Хороунжий Рытов бастаған отряд керуенді қорғай отыра Ақтаудан шығып, өзіне берілген нұсқауға сай 250 верст шыққаннан кейін 4 желтоқсан күні осы жерге 2 урядник, 1 фельдшермен бірге 19 казакты заттарымен және аттардың жемімен тастап, одан ары тағы да 50 верст керуенмен бірге кетті, осы кезде Кенесары Қасымовтың тобы хорунжий Рытов тастап кеткен казактарға шабуыл жасап,олардың барлығын өлтірді. Әскери старшина Симанов тапқан өлтірілген қырғыздардың төрт үлкен моласы казактардың ержүректілікпен қорғанып, күштің тең болмағандығынан олардың жеңілуіне әкелгендігіне дәлел болады. ...

Осыдан кейін Кенесары Қасымовтың тобы қайтып келе жатқан хорунжий Рытовтың соңына қайтадан түсіп, 5 желтоқсан күні өлтірілген казактар жерленген жерден 20 верст қашықтықтағы орыннан оларға тағы да шабуыл жасады. Қырғыздар тобы 100 адамнан тұрды.Хорунжий Рытов өзінің 29 казагымен олардың алғашқы шабуылдарына тиімділікпен төтеп берді, алайда қырғыздардың дәл атылған оқтарынан көп аттарынан айырылған соң қорғанысқа көшіп, қарсылық қатарынан үш күнге созылды.

Казактардың винтовкадан жаппай атыстарынан адамдарының көп шығынға ұшырағандығынан Кенесары Қасымов олардың қарсылығын жақын қашықтықтан басу үшін қарағаннан тосқауыл жасап, оны өздерінің алдарына салып дөңгелете отыра казактарға 15 метрге дейін жылжып келді, осы кезде хорунжий Рытов өз командасымен суық қарумен шабуыл көшті. Қырғыздар тобының саны бұл кезде 400 адам болатын. Казактар қырғыздарды бекіністен ығыстырып шығарды, және бір ту, 33 найза, 9 мылтық пен 10 шоқпарларын қолға түсірді, көптеген қырғыздар ұрыс орнында қалды, алайда Рытовтың өзі және 3 урядник, 1 казак қаза болды, 22-сі жараланды. Тірі қалған казактар бекініс жасауға кірісті.

... 5,6 және 7 желтоқсан күндері Кенесары Қасымовпен болған қақтығыста қазаға ұшыраған және жараланғандардың тізімдерін жібере отыра, Аса мәртебелі сізден Хороунжий Рытовпен бірге болған аман қалған урядниктерді және казактарды барлығымыз куә болған ерекше ержүректіліктері үшін марапаттауға ұсыныс жасаймын,”[28]-деп жазылған.***(Осы құжатта марапаттауға ұсынылатын Рытов бастаған 50-ге жуық урядник, фельдшер, казактардың аты-жөндері, әскери атақтары берілген-Ф.Қ.)***

Егер де патшалық бодандықтан азат болу жолындағы Кенесары басшылық жасаған жалпыказактық соғыстың тарихымен толығымен танысатын болсақ, оның XIX ғасырды бірінші

жартысындағы Ресей империясының ішіндегі ең үлкен азаттық күрес ошағы болғанлығына көзіміз жетеді. Көтерілісшілер құрамында орыс, татар, тағы да басқа халықтар өкілдерінің болуы оның маңызын одан ары аша түседі. Сонымен қатар көптеген деректер көпұлттылық сипат алған бұл қозғалыстың бір мақсатқа біріккендігін, ойластырылып басқарылғандығын бізге жеткізеді. Оған: “1837 - ден 1846 жылдары аралығындағы Орта жүзді бүліктірген белгілі қырғыз сұлтаны Кенесары Қасымовтың бұрынғы кеңесшісі, рухани досы және дипломаты болған, осыдан жеті жыл бұрынғы, 1859 жылы Пелымға жер аударылған татар молласы Алим Ягудинді жақсы білеміз” [12.3], - деген мысал айғақ болады

Қорыта айтқанда, жоғарыдағы сараланған ресми деректерде ресейлік отарлаудың нәтижесінде еркіндіктерінен айырылып, бодандықтың барлық ауыр тауқыметі мен қасыретін тартқан, одан құтылу жолында қарулы күреске шығып, көпшілігі осы қасиетті соғыста жандарын қиғанұлт-азаттық қозғалысының XIX ғасырдың бірінші жартысына дейінгі мерзіміндегі тарихы жарияланған. Осындай нақты мысалдар арқылы ұлтымыздың ресейлік бодандыққа қарсы күресінің жалпы халықтық сипат алып, бітіспестік тұрғыда жүргізілгендігі паш етіледі.

Осы жерде тоқтала кететін маңызды мәселе - жеріміздегі патшалық отарлауға қарсы күрестің сапында сол мерзімдегі қазақ жерін мекен еткен көптеген халық өкілдері де болғандығын ұмытпауымыз керек. Басқаны айтпағанда Кенесары көтерілісшілерінің қатарында орыс, т.б. ұлттардан тұратындар болған. Ал қазақтардың өз территориясынан тыс жерлердегі азаттық қозғалысына да белсене қатысқандығы білеміз. Оның бір мысалы ХУІІІ ғасырдың екінші жартысындағы Е.Пугачев бастаған шаруалар соғысына қазақтардың қатысқандығы болып табылады. Мұндай деректерді келтіре беруге болады. Осыдан барып, бірнеше ғасырлық Ресейлік қанау мен отарлауға қарсы қарулы қозғалыс ұлтына қарамастан бүкілхалықтық сипат алғандығы белгілі бола түседі.

Сондықтан да патшалық үстемдік пен теңсіздіктің осындай терең мақсатын қазіргі қазақстандықтарға барынша жариялау маңызға ие. Бұл арқылы теңдік пен түсіністікке негізделген көпұлтты Отанымыздың қуаттылығы, бірлігі мен тұтастығын қамтамасыз ете алатынымыз айғақ.

Аталған тұрғыдағы Н.Ә.Назарбаевтың “Мәселен, Сырым Датов, Кенесары Қасымов және басқалар бастаған көтерілістер қазақтың ұлттық рухын орнықтыруға, ортақ жау-Ресей патшалығына қарсы күресте қазақтардың барлық күшін біріктіруге талпынған әрекеттер еді.”[29]- деген сөзі халқымыздың бірнеше ғасырға созылған, соның ішінде XIX ғасырдың бірінші жартысындағы неғұрлым ауқымдылығымен ерекшеленген бостандық жолындағы қарулы қарсылықтарының мақсатын толығымен ашатындығы белгілі.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі:

1. РГИА, Фонд 1264, опись 1, дело 319, л.6
2. Сибирский Вестник /изд. Григорием Спасским. Киргиз-кайсаки большой, средней и малой орды.-Спб., 1820.Ч.9, с.97
3. РГИА, Фонд 1264, опись 1, дело 341, л.35
4. РГИА, Фонд 1264, опись 1, дело 340, лл.47
5. РГИА, Фонд 1264, опись 1, дело 340, лл. 56
6. РГИА, Фонд 1264, опись 1, дело 340, лл. 78
7. ИАОО, Фонд 366, опись 1, дело 122, л.1
8. РГИА, Фонд 1264, опись 1, дело 334, л. 44
9. РГИА, Фонд 1264, опись 1, дело 337, л.65
10. РГИА, Фонд 1264, опись 1, дело 337, л. 18
11. К.Ф.Ледебур., А.А.Бунге., К.А.Мейер Путешествие по Алтайским горам и джунгарской Киргизской степи, Новосибирск, 1993. (К.Ледебур.Путешествие по Алтайским горам и предгорьям Алтая, Дерпт, январь 1829 г). сс.319-320
12. Описание Западной Сибири. Том третий. Сибирско-киргизская степь. Соч. Инполита Завалишина. Москва, 1867.с. 3,44
13. ИАОО, Фонд 6, опись 1, дело 115, л. 44
14. ИАОО, Фонд 6, опись 1, дело 107, л. 13 об
15. ИАОО, Фонд 6, опись 1, дело 107, л.18
16. ИАОО, Фонд 6, опись 1, дело 107, л.30
17. ИАОО, Фонд 6, опись 1, д.115, лл.9, 9 об, 10
18. ИАОО, Фонд 6, опись 1, дело 121, л. 6

19. ИАОО, Фонд 6, опись 1, дело 121, лл.18-18 об,19,19 об
20. ИАОО, Фонд 6, опись 1, дело 123, л.19
21. ИАОО, Фонд 6, опись 1, дело 123, л.33
22. ИАОО, Фонд 6, опись 1, дело 123, лл. 54 об,55, 6
23. ИАОО, Фонд 6, опись 1, дело 149, лл.4,4 об
24. Валиханов Ч.Ч. Собрание сочинений в пяти томах. Том IV, Издательство “Наука”
Казахской ССР, Алма-Ата-1968, с.31
25. ИАОО, Фонд 6, опись 1, дело 202, лл. 1, 1 об, 2
26. ИАОО, Фонд 6, опись 1, дело 164, лл.1,1об, 2, 2 об, 3
27. ИАОО, Фонд 6, опись 1, дело 164, л.7
28. ИАОО, Фонд 366, опись 1, дело 171, лл. 1-5
29. Назарбаев Н.Ә. Тарих толқынында.-Алматы: Атамұра, 2003,278 б.